

ORGANIZIRANA PROIZVODNJA IGRAČAKA U VIDOVCU KRAJ ZAGREBA

ALEN HAJBA

Josipa Marohnića 8
10000 Zagreb

UDK

Prethodno priopćenje
Preliminary communication
Prihvaćeno: 30. 10. 2004.

U središtu interesa ovog rada nalazi se organizirana proizvodnja dječjih igračaka u Vidovcu kraj Zagreba i to u razdoblju od dvadesetih pa do pedesetih godina dvadesetog stoljeća.

Ključne riječi: Vidovec, drvene igracke, rukotvorstvo, zadruga, organizirana proizvodnja

UVOD

Ovaj je rad pokušaj sustavnijeg prikazivanja organizirane proizvodnje igračaka u Vidovcu kraj Zagreba u prvoj polovici dvadesetog stoljeća. Tekst kronološki prati proizvodnju igračaka u ovom selu, od neuspjelog pokušaja osnutka škole za razne vrste obrta 1922. godine, preko osnivanja Zadruga za proizvodnju igračaka 1932. godine, sve do prestanka njezinog djelovanja 1956. godine.

U početku namjera je bila potpuno obuhvatiti i prikazati organiziranu proizvodnju igračaka u Vidovcu u prvoj polovici dvadesetog stoljeća. Nakon obrade dostupne literature i sačuvanih dokumenata dobivene podatke namjeravao sam usporediti i dopuniti s rezultatima terenskog istraživanja. Pokusna su ispitivanja pokazala da su, nažalost, svi članovi Zadruga preminuli što je dovelo do promjene prvotne zamisli. Promjena koncepcije rada podrazumijevala je koncentraciju prvenstveno na proučavanje izvora i arhivske građe. Uz to, valjat će s članovima obitelji nekadašnjih zadrugara obaviti dopunska istraživanja koja će, vjerujem, dopuniti spoznaje do kojih se došlo u ovom radu.

Ranije se o proizvodnji igračaka u Vidovcu pisalo uglavnom u raznim periodičkim publikacijama tako da glavninu korištene literature predstavljaju

novinski članci. Autori navedenih članaka su ili neposredno uključeni u organiziranje i razvoj proizvodnje igračaka u Vidovcu, poput Ženke Frangeš (Frangeš, Ž. 1917, 1923) i Vojte Braniša (Braniš 1924, 1928), ili su svoje članke napisali nakon posjeta Vidovcu i razgovora s proizvođačima igračaka kao Nikola Škrgić (Škrgić 1936) i Božidar Sinković (Sinković 1944). Nekolicina autora, poput Stanka Filipovića (Filipović 1943), u svojim osvrtima na kućno rukotvorstvo tek informativno navodi Vidovec kao središte proizvodnje igračaka. U novije vrijeme nekoliko etnologa, poput Maje Kožić (Kožić 1987) i Iris Biškupić-Bašić (Biškupić s. a., 1991, 1998, 2001), u svojim radovima, unutar tema kojima se bave, navode selo Vidovec kao središte proizvodnje igračaka u prvoj polovici dvadesetog stoljeća. Uz njih i povjesničarka Suzana Leček u monografiji *Seljačka obitelj u sjeverozapadnoj Hrvatskoj 1918.-1941.*, kada piše o mogućnostima dopunske zarade izvan poljoprivrede, upućuje na Vidovec kao mjesto u kojem se proizvode drvene igračke (Leček 2003:162).

Od arhivskih izvora i građe istaknuo bih Stručnu građu Dokumentacije Etnografskog muzeja u Zagrebu (EMZ, Stručna građa broj 311) koja sadrži: 1) *Zapisnik prve Hrvatske seljačke zadruge u Vidovcu*, 2) Knjigu s pristupnicama zadrugara, 3) *Pravila Prve Hrvatske seljačke zadruge za izradbu i prodaju dječjih igračaka s. o. j. Vidovec kraj Zagreba*, usvojena 12. 8. 1947. godine, 4) nekoliko dopisa koji sadrže popise zadrugara, popise uzoraka proizvoda s cijenama te dopise koji se odnose na poslovanje Zadruga, 5) četiri crno-bijele fotografije različitih formata i 6) žig Zadruga. U ovome istraživanju naglasak sam prvenstveno stavio na sadržaj *Zapisnika prve Hrvatske seljačke zadruge u Vidovcu*, kojeg čine brojni zanimljivi podaci o životu i radu Zadruga. Uz navedenu građu svakako treba spomenuti i album fotografija naslovljen *Drvorezbarski tečaj zagrebačkog oblastnog odbora*, koji je u posjedu Školskog muzeja u Zagrebu (ŠMZ Mf 1422/1-12). Ovaj album sadrži trinaest crno-bijelih fotografija različitih formata, većinom snimljenih u Vidovcu 1928. godine prilikom održavanja tečaja.¹ Na fotografijama vidimo voditelje tečaja Josipa Krauszea i Frana Dominkovića, mladiće koji su pohađali tečaj i predmete koje su izrađivali. Usprkos činjenici da fotografije prate tek šturi

¹ Pet fotografija iz ovog albuma nalazimo kao ilustraciju članka *Drvorezbarska škola u Vidovcu* objavljenog u *Svijetu* 1929. godine, a neke od njih u svojim radovima još jednom donosi i Iris Biškupić-Bašić (Biškupić s. a., 1992, 1998).

i nepotpuni podaci, one svojim sadržajem zasigurno predstavljaju vrijedan dokumentarni materijal.

Počeci sustavne proizvodnje igračaka u Hrvatskom zagorju sežu u drugu polovicu devetnaestog stoljeća (Biškupić 1991:85). Proizvedene igračke bile su namijenjene prodaji, a njihova je proizvodnja uglavnom predstavljala dodatni izvor prihoda osobama, odnosno obiteljima koje su se bavile izradom. Početkom dvadesetog stoljeća dolazi do ekspanzije ove djelatnosti koju sada bilježimo u nekoliko sela šire zagrebačke okolice. Na ovom području igračke se izrađuju od drveta, ali i od gline (Biškupić 2001:185). One od drveta izrađivane su ručno prema drvenim ili kartonskim predlošcima, muškarci su ih oblikovali, a žene oslikavale. Kao sirovina se u izradi koristi uglavnom drvo vrbe, lipe, bukve i javora.

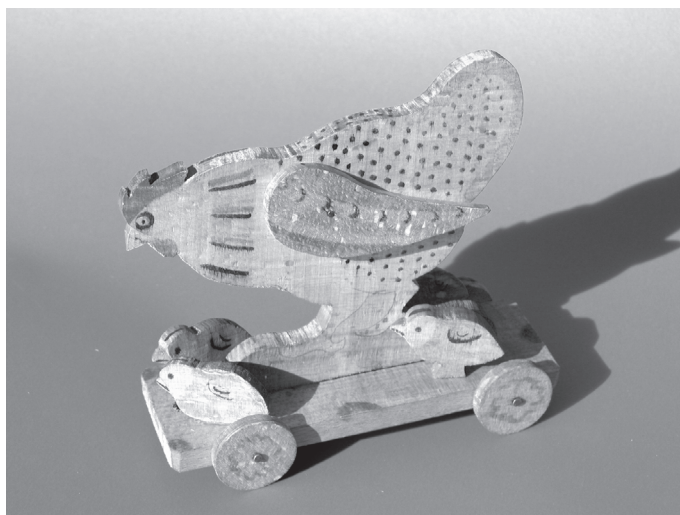
PROIZVODNJA IGRAČAKA U VIDOVCU DO 1939. GODINE I ULOGA ŽENSKE UDRUGE ZA UŠČUVANJE I PROMICANJE NARODNE PUČKE UMJETNOSTI I OBRTA

Vidovec je prigrorsko selo smješteno na istočnim padinama Zagrebačke gore. Morfologija naselja određena je konfiguracijom terena pa tako Vidovec čine zaseoci razmješteni na nekoliko brežuljaka. U prvoj polovici dvadesetog stoljeća stanovništvo se bavi pretežno poljoprivredom. Uz to neki odlaze u Zagreb raditi težačke poslove, dok se drugi bave izradom pletenih košara i drvenih igračaka. Izrađuju i tamburice, a kako su uz to poznati kao dobri tamburaši, često ih pozivaju da sviraju u svatovima (Frangeš, Ž. 1923:7).

Vidovčani su izrađivali plosnate igračke prema drvenim ili kartonskim šablonama. Bojali su ih karakterističnom žutom ili bijelom bojom, a potom ukrašavali crvenom, plavom i crnom. U okviru zadružne proizvodnje izrađivalo se oko 120 različitih motiva igračaka, među kojima su prevladavali životinjski likovi (Biškupić s. a.:14) (slika 1).

Prema službenim popisima stanovništva Vidovec 1921. godine nastanjuje 686 stanovnika, taj se broj 1931. penje na 859, a 1953. godine na 868 stanovnika (*Popis stanovništva 1953*:184; Korenčić 1979:768). Sudeći prema prikazanim podacima, u ovom je razdoblju broj stanovnika Vidovca u stalnom porastu. Kako bi se mogao utvrditi opseg bavljenja organiziranom proizvodnjom igračaka, iznosim podatak prema kojem se tijekom godina u prosjeku od 40 do 60 ljudi bavilo ovim poslom. Kada

*Slika 1: Kvočka s pilićima, Vidovec 1948. godine. Zbirka igračaka EMZ 14766 D.
Snimio: Alen Hajba, 2004. godine.*

tome pribrojimo članove njihovih obitelji, dolazimo do broja od 160 do 200 osoba u neposrednom dodiru s proizvodnjom igračaka. Dakle, Vidovec je specifičan po tome što je selo u kojemu je izrada dječjih igračaka kućna radinost kojom se neposredno bavi znatan dio stanovništva. Razloge zbog kojih se stanovništvo Vidovca u tolikoj mjeri okrenulo ovakvom načinu privređivanja treba tražiti u mogućnostima koje pruža geografski smještaj samog sela. Činjenica da su raspolagali s nedovoljno obradive zemlje,² ali da su istovremeno imali relativno lak i neograničen pristup potrebnim sirovinama, u sprezi s vještinom i težnjom ekonomskom napretku, rezultirala je masovnim bavljenjem košaraštvom i izradom dječjih drvenih igračaka. Dakako, iz vida ne treba ispustiti ni blizinu Zagreba, odnosno tržišta na koje je bilo moguće plasirati proizvedenu robu. Sudeći prema raspoloživim podacima, Vidovčani su, uz odlaske na sajmove i proštenja u okolna mjesta, redovito srijedom i nedjeljom nudili svoje proizvode na zagrebačkom Kaptolu (Frangeš, Ž. 1923:7) (slika 2).

² *Razni obrti već su u 19. stoljeću bili dragocjena dopuna kućnom budžetu, a pribjegavali su im oni koji su imali manja gospodarstva, pa time i slobodnu radnu snagu s jedne, i potrebu za zaradom s druge strane. (Leček 2003:268)*

Slika 2: Svake srijede, na zagrebačkom trgu rasprodaje Vidovčanin svoj rad. Album Drvorezbarski tečaj zagrebačkog oblastnog odbora, ŠMZ Mf 1422/1-12.

Značajan impuls pokretanju obrtne proizvodnje u Vidovcu došao je od Ženske udruge za ušćuvanje i promicanje narodne pučke umjetnosti i obrta³. Zbog utjecaja koji je imao rad ove Udruge i njezine tajnice Ženke Frangeš na proizvodnju igračaka u Vidovcu, iznijet ću nekoliko podataka o samoj Udruzi. Udruga za ušćuvanje i promicanje narodne pučke umjetnosti i obrta osnovana je u Zagrebu 1913. godine sa željom da pomaže razvoju i napretku kućnog obrta. Djelovanje Udruge obuhvaća cijelu zagrebačku okolicu, a svrha joj je:

1. promicati narodnu pučku umjetnost i obrt na temelju naših starih originalnih uzoraka,
2. štiti narodnu pučku umjetnost i obrt od propadanja,

³ Udruhu i njezina nastojanja u obnovi i unapređenju tekstilne kućne radinosti u svojim radovima spominju Suzana Leček i Tihana Petrović.

3. sakupiti najstarije i najoriginalnije predmete u svim pokrajinama Hrvatske, i to ne samo tekstilne, već i drvorezbarske, lončarske itd., koji će služiti podlogom daljem razvitku narodne pučke umjetnosti,
4. priređivati izložbe u tuzemstvu i inozemstvu,
5. stupiti u trgovačke veze u svrhu promicanja narodne pučke umjetnosti i obrta,
6. *osigurati našem seljačkom pučanstvu kroz zimsko doba zaslužbu (Pravila... 1913: 3-4).*

Ženka Frangeš, tajnica i jedna od osnivačica Udruge, smatrala je etnografsku izložbu u Parizu 1867. godine, na kojoj su prvi puta izloženi predmeti narodne umjetnosti europskih naroda, povodom da se iz narodne umjetnosti razvije kućna industrija (Frangeš, Ž. 1917:127). Za nju je kućna industrija kao dodatni izvor prihoda u zimskim mjesecima predstavljala garanciju napretka i ekonomske sigurnosti tada većim dijelom agrarno orijentiranog stanovništva.⁴ Argumentirajući svoja stajališta, Ženka Frangeš 1917. godine piše: *Dajmo im dostatno zemljišta i sigurnu zaslužbu u zimskim mjesecima s pomoću kućne industrije i prestat će iseljavanje ne samo u Ameriku, nego i u naše gradove.* (Frangeš, Ž. 1917:128) Razumljivo je da istovremeno postoje i sasvim oprečna mišljenja. Izdvojio sam pogled na kućnu industriju Andrije Milčinovića koji je napisima u *Hrvatskoj njivi* razvio svojevrsnu diskusiju sa Ženkom Frangeš. Naime, on kritizira kućnu industriju jer smatra da svi koji se njome bave, zapostavljaju rad na zemlji. Tako u članku *Izložba narodne umjetnosti* piše: *...ne držim narodnom srećom, ako naše seljakinje prihvate iglu, a odbace motiku.*, ili: *Ne može dakle biti nikako zadaća ovih nastojanja, da se zaposli što veći broj seljačkoga svijeta ovim radom. To bi bilo zlo i štetno kraj obilja i dobrote naše zemlje.* (Milčinović 1917:78) Sada, sa znatnim vremenskim odmakom, možemo vidjeti da je kućna industrija imala određene uspjehe iako nije znatno utjecala na problem ekonomske migracije, ali jednako tako, nije uzrokovala ni zapostavljanje ili napuštanje agrarne proizvodnje.

⁴ *Prema nekima, mjere za podržavanje razvoja kućnog obrta bile su važnije od industrijalizacije jer su bile pristupačnije i za siromašno društvo lakše ostvarive, a po opsegu kućni je obrt još uvijek bio ravan drugim izvanpoljoprivrednim načinima zarade (industrija, povremene zarade).* (Leček 2003:47)

U svom radu članice Udruge poseban naglasak stavljaju na potrebu osnivanja škola i tečajeva, odnosno na stvaranje kvalitetnog potencijala kao garancije uspjeha i razvoja kućne industrije. Prilikom argumentiranja ove teze često se navode primjeri Austrije i Čehoslovačke u kojima su osnivanjem posebnih državnih institucija postavljeni temelji unapređenja kućnog obrta⁵ (Frangeš, B. 1930:7).

POKRETANJE DRVOREZBARSKOG TEČAJA U VIDOVCU

Ženska udruga za ušćuvanje i promicanje narodne pučke umjetnosti i obrta, u okviru svog projekta očuvanja i promicanja kućnog obrta 1922. godine, prvi puta pokreće inicijativu da se u Vidovcu osnuje škola za razne grane obrta poput onih u Slovačkoj. Osigurana su financijska sredstva pomoću kojih je kipar, profesor Vojta Braniš, putujući po Slovačkoj i Poljskoj, proučavao seoske obrtne škole i radionice za izradu dječjih igračaka. Posebnu pažnju posvetio je, po njegovom mišljenju, izrazito dobro organiziranoj školi u Piargu. Rezultat toga putovanja bio je dogovor s upraviteljem spomenute škole Szepom koji je pristao doći u Vidovec, pokrenuti takvu školu i voditi je nekoliko mjeseci (Frangeš, Ž. 1923:7). Predstojnici Odjeljenja za narodno gospodarstvo i socijalnu skrb Đermanović i Ancel zainteresirali su se također za ovaj projekt. Nekoliko puta bili su u Vidovcu, razmišljali o podizanju škole i radionice, pa čak i o iskorištavanju lokalnog potočića za elektrifikaciju sela. No, zbog smrti obojice predstojnika projekt je propao već i prije same realizacije (Frangeš, B. 1930:28).

Bez obzira na ovaj početni neuspjeh, ideja pokretanja škole nastavila je i dalje živjeti. Tako u svom članku objavljenom 1924. godine Vojta Braniš piše o podizanju radionice kraj potoka koji bi se iskoristio za pokretanja pila. Ovdje također predlaže da se trojici ili četvorici mladića uzrasta 16 – 18 godina omogući pohađanje *umjetno obrtne škole* u kojoj će on predavati drvorezbarstvo i drvokiparstvo (Braniš 1924:8).

Godine 1928., uz pomoć Ženske udruge za ušćuvanje i promicanje narodne pučke umjetnosti i obrta, potaknuto je zanimanje Oblasnog odbora Zagrebačke oblasti za projekt pokretanja organizirane proizvodnje dječjih

⁵ U Austriji to je Zentrallehranstalt für Hausindustrie, a u Čehoslovačkoj Státní ústav pro domácký průmysl pri Ministerstvu Školství a národní osvjetě.

Slika 3: Seoski mladići pri izradbi dječjih igrački. U pozadini vidimo voditelje tečaja Josipa Krauszea i Frana Dominkovića. Album Drvorezbarski tečaj zagrebačkog oblasnog odbora, ŠMZ Mf 1422/1-12.

igračaka u Vidovcu. Interes Oblasnog odbora u promicanju narodne umjetnosti i obrta te pojačani naponi za pomoć selu nedvojbeno su povezani s činjenicom da većinu u Odboru drži HSS te da mu je na čelu Stjepan Radić. Iste, 1928. godine ravnatelj Škole za primijenjenu umjetnost Fran Dominković je na teret Oblasnog odbora putovao u mjesta Štiavnicu i Kremnicu u Slovačkoj. Njegovo putovanje rezultiralo je pokretanjem drvorezbarskog tečaja u Vidovcu 1928. godine. Naime, potaknut saznanjima prikupljenim na ovom putovanju, Oblasni odbor donosi 24. 5. 1928. godine odluku da se u Vidovcu osnuje Seljačka narodna škola za kućnu drvenu industriju i industriju igračaka. Kao model buduće škole koristit će se poznata škola u Piargu u Slovačkoj koja je nedavno premještena dijelom u mjesto Banská Štiavnica, a dijelom u Kremnicu. Nakon prevrata je upravu ove škole od Szepa preuzeo drvorezbar Josip Krausze iz Štiavnice (Braniš 1928:5). Tečaj u Vidovcu započeo je 1. 8. 1928., a trajao do 1. 12. 1928. godine. Održan je pod vodstvom Josipa Krauszea, upravitelja škole u Banskoj Štiavnici, uz kojeg su bila i njegova dva stručna pomoćnika, te Frana Dominkovića, ravnatelja Škole za primijenjenu umjetnost. Pohađalo ga je 19 seoskih mladića, a učili su: ...o savremenom oruđu za igračke i kako se isto ima u redu držati. Vršila se obuka u stolariji, drvorezbariji i tokarstvu, te u ličenju i politiranju izrađenih predmeta, pa u ukrašivanju gotovih igračaka hrvatskim

Slika 4: Izložba na Trgu Republike 1928. EMZ, Stručna građa Dokumentacije pod brojem 311.

motivima. (Jovičić-Svaglinac 1936:8) U tisku nalazimo informacije o tome da je u 12. mjesecu 1928. godine u Vidovcu održan i prvi ispit te da su sve izrađene igračke rasprodane na božićnoj izložbi u Zagrebu (*Drvorezbarska škola...* 1929:462) (slika 3).

Vidovčani su bez sumnje, pohađajući ovaj tečaj, tehnički znatno napredovali, ali zbog krivog pristupa svoje teoretsko znanje nisu baš najbolje uspjeli iskoristiti u praksi. Naime, tečaj je bio koncipiran tako da se radilo prema uzorcima donešenim izvana, odnosno, radilo se ono što se izrađuje u Slovačkoj. No zbog loših uvjeta rada, budući da nisu imali struje ni dovoljno potrebnog i raznovrsnog materijala, te tržišta različitog od onoga u Slovačkoj, ta je proizvodnja loše prihvaćena⁶. Ovo je rezultiralo povratkom na raniji

⁶ Jovičić-Svaglinac smatra da je lošu reakciju tržišta izazvao krivi izbor izrađivanih modela, odnosno prestanak njihove popularnosti pa tako piše: *...a kao najvažnije igračke izrađivala su se kolica sa konjićima u raznim veličinama, sve do jahaćeg konjića, što međutim nije najbolja svjedočba za invenciju (pronalaženje) dotičnog voditelja tečaja, jer su te igračke već zastarjele, te se više mnogo ni ne traže.* (Jovičić-Svaglinac 1936:8)

način izrade dječjih igračaka pa Vidovčani ponovo "rade iz glave" i svoje plošne igračke obojane na karakterističan način uspješno prodaju (Biškupić 1991:85). Razlog zbog kojega je tečaj bio koncipiran na takav način ostaje nejasan, pogotovo ako u obzir uzmemo riječi Vojte Braniša koji povodom pokretanja škole, odnosno tečaja 1928. godine piše: *U Vidovcu bavi se već danas pravljenjem drvenih stvari i staro i mlado, pa bi se zato prva zadaća škole sastojala u tome, da se usavrše njihovi proizvodi, za koje već postoji tržište i proizvođači.* (Braniš 1928:6)

Iste, 1928. godine u Vidovcu je osnovana Hrvatska seljačka štedovna i predujmna zadruga (slika 4). Svrha joj je bila organizacija lakšeg i boljeg plasmana proizvoda na tržište. Bez obzira na početni uspjeh, postojanje joj je bilo kratkog vijeka⁷ (Jovičić-Svaglinac 1936:8).

PRVA HRVATSKA SELJAČKA ZADRUGA ZA IZRADBU I PRODAJU DJEČJIJH IGRAČAKA S. O. J. VIDOVEC KRAJ ZAGREBA

Inicijativom Ženske udruge za uščuvanje i promicanje narodne pučke umjetnosti i obrta 1932. godine je u Vidovcu osnovana Prva hrvatska seljačka zadruga za izradbu i prodaju dječjih igračaka s. o. j. Vidovec kraj Zagreba. Funkcioniranje Zadruga i njezin neposredni utjecaj na živote zadrugara, Vidovčana i članova njihovih obitelji djelomično možemo iščitati iz sačuvanih izvornih dokumenata. *Zapisnik prve Hrvatske seljačke zadruge u Vidovcu* je knjiga sastavljena od 166 rukom ispisanih stranica A4 formata. Ovdje imamo sačuvane zapise sjednica Predsjedništva i Nadzornog odbora te sastanaka članova Zadruga od 12. 11. 1939. godine, kada je nastao prvi zapis, pa do posljednjeg zapisa koji nosi datum 27. 5. 1956. godine.⁸ Informacije zabilježene na stranicama *Zapisnika prve Hrvatske seljačke zadruge u Vidovcu* omogućuju nam uvid u onaj formalni dio života Zadruga o kojem je

⁷ U svom tekstu Jovičić-Svaglinac navodi podatak o godini osnivanja, ali ne i o godini ukidanja Hrvatske seljačke štedovne i predujme zadruge. Iz teksta se može zaključiti samo da je ona djelovala vrlo kratko. (ibid.)

⁸ Pojedine podatke o periodu između 1932. godine, kada je Zadruga osnovana, i 1939. godine, kada je započelo vođenje *Zapisnika*, možemo naći u sačuvanim dopisima i knjizi s pristupnicama zadrugara.

ovisila i njezina osnovna funkcija. Ovdje imamo podatke o broju zadrugara, izgradnji zadružne radionice, nabavi potrebnog alata, nabavi sirovina za rad, ritmu rada, proizvodnom programu, plasmanu proizvoda, pa i o raspodjeli dobiti. Ali uz to, na stranicama *Zapisnika* nalazimo i brojna svjedočanstva o međusobnim odnosima zadrugara, povijesnom i društvenom kontekstu, što dodatno ispunjava i oblikuje spoznaje o Zadruzi.

Kronološkim ću slijedom sažeto iznijeti neke od informacija iz *Zapisnika* koje su potrebne za stvaranje što potpunije slike o Zadruzi i njezinom funkcioniranju. Pored toga, gdje god bude moguće, podatke iz *Zapisnika* dopunit ću podacima koji se nalaze u ostalim dostupnim dokumentima i u literaturi.

O nekim aktivnostima Zadruga u vremenu prije 1939. godine saznajemo iz dopisa Kraljevske banske uprave savske banovine od 30. 11. 1938. godine. Spomenuti dopis govori o odobrenju isplate novčanih sredstava Zadruzi u iznosu od 15 000 dinara, kao odgovor na molbu za novčanu pomoć prilikom podizanja zgrade u kojoj bi se održavali stručni tečajevi i radilo na unapređenju izrade igračaka. Ovaj podatak zanimljiv je zbog činjenice da već nakon nekoliko godina članovi Zadruga nastoje organizirati sustavno stručno osposobljavanje kojim bi osigurali podizanje nivoa proizvodnje i funkcioniranje Zadruga. Ovakav način razmišljanja upućuje na zaključak da je osnivanje i poslovanje Zadruga znatno utjecalo na promjenu društvenih i ekonomskih prilika u selu. Slikovitu potvrdu ovog zaključka nalazimo u riječima Branke Frangeš: *Ova zadruga donijela je novi duh u ovo zapušteno i od svega svijeta zanemareno selo, koje je stajalo na vrlo niskom stepenu etičkih principa. Nastupio je preokret toliko snažan, da ovo selo, koje je punilo zagrebačke tamnice, danas ne iskazuje nijedan kažnjivi čin. Ova zadruga može služiti primjerom što se u moralnom i materijalnom pogledu može postići dobro organizovanim kućnim obrtom na temelju zadrugarstva u selu, a preko sela u čitavom jednom narodu.* (Frangeš, B. 1930:29)

Sačuvani zapisi iz 1939. i 1940. godine uglavnom se bave pitanjima vezanim uz izgradnju zadružne radionice. Tu su sadržane informacije o nabavi potrebnog građevinskog materijala, pogodbama sa zidarima i slično. Uz to, sačuvan je i kupoprodajni ugovor od 17. 1. 1939. godine, sklopljen između Prve hrvatske seljačke zadruge za izradbu i prodaju dječijih igračaka s. o. j.

Vidovec kraj Zagreba i obiteljske zadruge Komušar iz Vidovca, koji svjedoči o kupovini oranice na kojoj će biti podignuta zadružna radionica.

Pogled na zapise koji se odnose na razdoblje Drugog svjetskog rata govori o znatno smanjenom opsegu poslova uslijed ratnih događanja. Tako zapis od 7. 11. 1941. bilježi da iste godine nije bilo suradnje u zadružnom poslu zbog činjenice da se *članovi većinom nalaze na vojnoj vježbi*. Opća neimaština uzrokovana ratom odražava se i u podatku od 29. 8. 1942. godine kada se Upravni odbor Zadruga sastao kako bi donio odluku o sniženju zadružnog postotka s ranijih 10 na 5 % *da bi lakše mogli članovi zadruge prehraniti svoju obitelj*. Rat je evidentno uzrokovao i kršenje zadružnih pravila što se može zaključiti iz zapisa datiranog 3. 1. 1943. godine u kojem se pod prijetnjom isključenja izričito zabranjuje samostalno poslovanje pojedinog člana Zadruga. Slijedi nekoliko zapisa koji su također u potpunom skladu s ratnim prilikama, a govore o podjelama malih količina petroleja među članovima kako bi, iako u otežanim uvjetima, održali proizvodnju. Slijedom toga Upravni odbor 12. 7. 1943. godine odlučuje o pristupanju Nabavno prodajnoj središnjici ujedinjenih Hrvackih seljačkih zadruga pod nazivom Selopromet. Pristupanjem Seloprometu Zadruga je za neko vrijeme osigurala nabavu sirovine i plasman proizvoda.

Po završetku rata članovi Zadruga suočavaju se s novim izazovima. Iz zapisa datiranog 26. 11. 1945. vidljiv je otpor koji pružaju zahtjevu za bezuvjetnu predaju robe Domradu⁹, koji namjerava prisvojiti i prostorije Zadruga. Nakon ovoga ponovno se uspostavlja uobičajeno funkcioniranje Zadruga što možemo zaključiti prema zapisu nastalom 12. 2. 1946. godine. Iz njega jasno vidimo da se zadrugari dogovaraju o cijenama proizvoda te da su odredili tri člana koji će pregledavati robu prije predaje kako bi se podigao nivo kvalitete finalnog proizvoda (slika 5).

Nekoliko zapisa nastalih u listopadu 1946. godine govori o suradnji Zadruga i Zemaljskog zavoda za kućnu radinost. Tako u njima nalazimo informacije o uvođenju radnog vremena, i to 8,00 – 12,00 i 14,00 – 18,00 sati, te o namjeri nabave strojeva i uvođenja električne energije. Ovi podaci o uvođenju osmosatnog radnog vremena te o želji za unapređenjem proizvodnje na svoj su način svjedočanstvo novog društvenog konteksta i promjena

⁹ Državna sr edišnjica za narodni kućni i umjetni obrt, osnovana 9. 5. 1942. godine.

Slika 5: U radioni, snimljeno vjerojatno 1945. godine, autor nepoznat. EMZ, Stručna građa Dokumentacije pod brojem 311.

nastalih završetkom rata. Dana 12. 10. 1946. godine članovi Zadruga održali su i sjednicu na temu uvođenja električne energije i proširenja radionice, uz sudjelovanje Vojte Braniša, tadašnjeg ravnatelja Zemaljskog zavoda za kućnu radinost. Nakon toga, 4. 11. 1946. godine Zadruga je uputila dopis Ministarstvu socijalne politike, i to Odjelu socijalne zaštite i skrbi. U tom dopisu, uz općenite podatke o broju od 37 zadrugara koji prehranjuju 168 članova svojih obitelji, uz želju za proširenje radionice upućuju molbu za novčanu pomoć: *...obraćamo se naslovu s molbom, da nam iz svojih sredstava odobri i isplati novčanu pomoć za proširenje naše radionice i nabavu strojeva*. Intenzivna suradnja sa Zemaljskim zavodom nastavlja se i u 1947. godini. Tako prema zapisu datiranom s 26. 2. 1947. godine profesor iz Zemaljskog zavoda na tri dana dolazi kao učitelj za *preradbu i rad po novim šablonama*. Rezultat ove suradnje je i dogovor od 29. 4. 1947. godine prema kojem zadrugari pristaju prihvaćati posao i isporučivati robu Zemaljskom zavodu.

Uzevši u obzir činjenicu da je i prije osnutka Zadruga Ženska udruga za ušćuvanje i promicanje narodne pučke umjetnosti i obrta zastupala tezu kućne industrije kao dodatnog izvora prihoda u zimskim mjesecima, zanimljiv je podatak o načinu rada Zadruga koji nalazimo u zapisu sa sjednice Glavne skupštine održane 12. 8. 1947. godine. Naime, u tom zapisu stoji da

blagajniku plaću treba isplaćivati na temelju poslovanja i prodaje proizvoda: ... jer naša zadruga radi sezonski radi polski radova pa stoga ne može da plaća namestnika mjesečno. Iz ovog svjedočanstva možemo jasno vidjeti da se zadrugari i dalje bave poljoprivredom bez obzira na to što im glavina prihoda dolazi od proizvodnje igračaka.

Zapisi iz 8. i 9. mjeseca 1947. godine sadrže informacije o kupovini pružne pile te o potrebi uvođenja električne energije s ciljem povećanja produktivnosti. Ovome odgovara i sačuvani dopis Ministarstvu komunalnih poslova od 27. 8. 1947. godine kojim se članovi Zadruga obraćaju navedenom Ministarstvu da im izda dozvolu za kupovinu već spomenute pile.

Zemaljski zavod za kućnu radinost u dopisu od 6. 3. 1948. godine poziva predstavnike Zadruga na sklapanje ugovora o planskoj proizvodnji. Zavod se u svom dopisu referira na primljeni *Zapisnik masovnog*¹⁰ sastanka održanog 1. 3. 1948. godine, na kojem su zadrugari, uz uvjet osiguranja dovoljne količine sirovina, pristali na mjesečnu izradu 2000 različitih komada igračaka.

Među dokumentima vezanim uz poslovanje Zadruga nalazi se i dopis Škole primijenjene umjetnosti od 23. 11. 1948. godine u kojem stoji: *Uprava Škole primijenjene umjetnosti u Zagrebu, u želji da već u slijedećoj školskoj godini primi u školu nekoliko Vaših talentiranih i vrijednih omladinki i omladinaca, moli naslov da s ovim raspisom upozna sve one, koji imaju želju, da ovu školu polaze i da im tom prilikom protumače važnost ove škole i zadaće, koje je svršenim apsolventima naša privreda namjenila.* Polaznici bi imali osiguran smještaj u školskom internatu. Na dopisu je rukopisom dodano: *odgovoreno dana 7. 12. '48.* Iako nisam uspio pronaći odgovor na ovaj dopis, s obzirom da se ni u jednom kasnijem zapisu ne spominju eventualni polaznici Škole primijenjene umjetnosti, pretpostavljam kako nitko nije bio upisan.

Među crticama o članovima Zadruga u *Zapisniku* sjednice *masovnog* sastanka održanog u siječnju 1950. godine nalazimo podatak o isključenju člana kojeg je uprava već više puta: ...*opomenula da se ne smije lifrati roba u šverc...* Teške ekonomske prilike nesumnjivo su utjecale na članove koji na razne načine pokušavaju ostvariti željenu zaradu. Sudeći prema podacima

¹⁰ Citirano iz *Zapisnika prve Hrvatske seljačke zadruge u Vidovcu.*

iz *Zapisnika*, ovakva isključenja nisu bila konačna, tako da je isključeni član nakon nekog vremena mogao ponovo biti primljen.

Prema podacima iz *Zapisnika* od 28. 1. 1954. godine, dolazi do promjene načina rada u Zadruci. Od toga se dana uvodi *radionički rad*, odnosno osniva se zanatska radnja čije osnivanje podrazumijeva rad u zadružnoj radionici u trajanju od osam sati. Uz to, članovima se dozvoljava da u slobodno vrijeme također izrađuju igračke, ali u svom prostoru, koje će Zadruga preuzeti, što znači platiti i plasirati na tržište poput onih izrađenih u zadružnoj radionici. Iz zapisa datiranog 4. 3. 1954. godine saznajemo da je mjesečni promet Zadruga 146 000 dinara, dok mjesečna plaća zadrugara iznosi 7070 dinara¹¹. Ovdje također nalazimo i prijedlog da se ženama koje bojaju igračke plaća honorarno prema učinku. Zbog promjene načina rada u zadružnoj radionici nema dovoljno mjesta pa je predloženo da neki članovi, kao i ranije, rade kod kuće te proizvode predaju u Zadrugu koja će im plaćati po komadu.

PRVA HRVATSKA SELJAČKA ZADRUGA ZA IZRADU DJEČJIH IGRAČAKA

S ciljem usklađivanja organizacije i poslovanja Zadruga s propisima *Uredbe o zanatskim radnjama i zanatskim poduzećima*, članovi Zadruga su 23. 5. 1954. godine zaključili *Ugovor* o osnivanju Prve hrvatske seljačke zadruga za izradu dječjih igračaka, primjerak kojeg se također nalazi sačuvan u Dokumentaciji Etnografskog muzeja Zagreb. Uz ovaj *Ugovor* imamo i *Pravila Prve hrvatske seljačke zadruga za izradu dječjih igračaka*, odobrena 28. 5. 1954. godine.

Promjena načina rada i poslovanja dovodi i do promjene naziva same Zadruga. Svjedočanstvo o ovome nalazimo u rješenju izdanom od strane Narodnog odbora grada Zagreba, datiranom 8. 7. 1954. godine, u kojem stoji: *Briše se naziv zadruga Prva hrvatska seljačka proizvodjačka i preradivačka zadruga s o. j. u Vidovcu, a upisuje se novi naziv: Prva hrvatska seljačka zadruga za izradu dječjih igračaka.*

¹¹ Za usporedbu treba reći da prosječni osobni dohodak radnika u privredi društvenog sektora, prema podacima Republičkog zavoda za statistiku, 1954. godine iznosi 9340 dinara. (*Priopćenje* 1992)

Zapis od 19. 7. 1954. godine donosi podatak o uvođenju suradnje s Likumom prilikom plasmana proizvoda. Ukoliko ta suradnja ne bude zadovoljavajuća, Zadruga će: *...morati otvoriti dnevnu prodaju na tržnici...* Suradnja s Likumom nastavljena je i kasnije pa tako na sjednici *radnog kolektiva*, održanoj 4. 10. 1955. godine, nalazimo podatke o razlozima i uvjetima spajanja sa zadrugom Likum. Spajanje je potaknuto: *...samo iz razloga što naša zadruga nema dovoljno stručne spreme za vođenje iste zadruge. Zadrugari žele u vlasništvu zadržati sva stečena materijalna dobra, a spajanje treba izvesti tako da: ...zadruga ostane samo kao jedan pogon od zadruge Likum.* No, kako se čini, do spajanja nije došlo.

Dana 5. 3. 1956. godine odobreno je od strane Zadruge izdavanje punomoći Ivanu Martinoviću i drugima, koji su time ovlašteni za prodaju zadrugnih proizvoda. Ovakav način prodaje putem posrednika, odnosno trgovačkih putnika predstavlja još jedan korak ka prilagođavanju zahtjevima vremena i tržišta. Nažalost, nisam uspio pronaći podatke o tome koje područje su pokrivali spomenuti putujući prodavači niti kako je tekla suradnja s njima.

Zbog sve slabijeg poslovanja 16. 3. 1956. godine članovi Zadruge predlažu spajanje s Poljoprivrednom zadrugom Markuševačka Trnava. Prijedlog je prihvaćen, a u obzir je uzeta i mogućnost prelaska na kućnu radinost ukoliko spajanje s Poljoprivrednom zadrugom Markuševačka Trnava ne bude uspješno. Posljednja je sjednica radnog kolektiva održana 27. 5. 1956. godine. Nakon nekoliko neuspjelih pokušaja spajanja i unapređenja proizvodnje na njoj je donešena odluka: *...da zadruga ne može prosperirati i primiti poslovanje stime da se provede nova organizacija za povećanje radnika do 10 radnika u koliko se ne može provesti ista organizacija u najkraćem roku od četiri dana isti kolektiv pristaje na likvidaciju da se provede sa 31. 5. 1956.* Prestankom postojanja Zadruge prestala je, u početku, organizirana proizvodnja igračaka u Vidovcu, a nešto kasnije i proizvodnja igračaka uopće. Znatno doprinos prestanku proizvodnje, uz brojne druge faktore, dao je sve snažniji zamah industrijalizacije, kao i učestalija pojava migracija stanovništva potaknuta ekonomskim uzrocima.

ZAKLJUČAK

Organizirana proizvodnja igračaka obilježila je, bez ikakve sumnje, selo Vidovec i živote njegovih stanovnika u prvoj polovici dvadesetog stoljeća. Ovom radinošću posredno se bavilo gotovo dvije trećine stanovništva. Sklonost obradi drveta, koja je u znatnoj mjeri uvjetovana obiljem sirovine, razvila se organiziranjem proizvodnje u značajan izvor prihoda. Prosječna mjesečna zarada od proizvodnje igračaka 1954. godine iznosila je 7070 dinara, dok je istovremeno republički prosjek mjesečne zarade u privredi društvenog sektora bio 9340 dinara. Ženska udruga za ušćivanje i promicanje narodne pučke umjetnosti i obrta svojim je nastojanjima pomagala razvoju i organiziranju ove djelatnosti tako da je 1928. godine organizirala drvorezbarski tečaj, a 1932. godine doprinijela osnivanju Prve hrvatske seljačke zadruge za izradbu i prodaju dječjih igračaka s. o. j. Vidovec kraj Zagreba. Zadruga je poslovala samostalno, ali i u suradnji s nekoliko državnih zavoda i poduzeća, poput Zavoda za kućnu radinost, Likuma, Narodnih rukotvorina i dr. Osnivanje Zadruge omogućilo je veću produktivnost te sigurniji i lakši plasman proizvoda. Potvrdu ovome nalazimo i u riječima jednog od zadrugara, zabilježenim 1944. godine: *Malo zemlja, malo naše igračke, pa se nekak zide. Nešto nabavljamo svaki za sebe, a nešto i kao zadruga. Znete, ovo drugo je nekako bolje. Manje trošimo vremena i lakše nabavimo što nam je potrebno. Tako si pomažemo, pa radimo i živimo složno.* (Sinković 1944:10) Nakon nekoliko bezuspješnih pokušaja spajanja s drugim zadrugama u svrhu prilagodbe novonastalim ekonomskim uvjetima, Prva hrvatska seljačka zadruga za izradu dječjih igračaka 1956. godine prestaje s poslovanjem. Prestankom poslovanja Zadruga, u Vidovcu prestaje i proizvodnja drvenih igračaka. Iako u dopisu o prestanku poslovanja upućenom Narodnom odboru općine Maksimir stoji da Zadruga: *...mora u likvidaciju radi nestašice obrtnih sredstava.*, s obzirom na činjenicu da je ona "preživjela" razdoblje ekonomske krize tridesetih godina 20. stoljeća, kao i Drugi svjetski rat, smatram da bi valjalo detaljnije istražiti kontekst pedesetih godina. Sve to zbog opravdane vjerojatnosti da bismo u njemu također mogli otkriti elemente koji su, uz nedostatak obrtnih sredstava, doprinijeli prestanku rada Prve hrvatske seljačke zadruge za izradu dječjih igračaka.

Danas u Vidovcu žive samo sjećanja na proizvodnju drvenih igračaka, ali to neka bude tema drugog rada koji će ta sjećanja usporediti s ovdje navedenim informacijama te ih tako proširiti i sadržajno obogatiti.

LITERATURA

- BIŠKUPIĆ, Iris (s.a.): *Dječje igračke Hrvatskog zagorja*. Zbirka Biškupić, Sveučilišna naklada Liber, Zagreb.
- BIŠKUPIĆ, Iris (1991): Dječje igračke Hrvatskog zagorja. *Etnološka tribina* 14:85-89, Zagreb.
- BIŠKUPIĆ-BAŠIĆ, Iris (1998): *Croatian traditional children's toys / Chorvátske tradičné detské hračky*. MGC Klovičevi dvori, Zagreb.
- BRANIŠ, Vojta (1924): Narodna seljačka škola za kućnu drvenu industriju i igračke. *Obzor* 65(172):8, Zagreb.
- BRANIŠ, Vojta (1928): Narodna seljačka škola za kućnu drvenu industriju i igračke u Vidovcu. *Narodni val* 183:5-6, Zagreb.
- [S.n.] 1929. Drvorezbarska škola u Vidovcu. *Svijet* 4(19):462, Zagreb.
- FRANGEŠ, Branka (1930): *Prilog upoznavanju i unapređenju hrvatskog kućnog obrta*. Ženska udruga za očuvanje i promicanje hrvatskog kućnog obrta, Zagreb.
- FRANGEŠ, Ženka (1917): Hrvatska kućna industrija. *Hrvatska njiva* 1(8):126-128, Zagreb.
- FRANGEŠ, Ženka (1923): Iz hrvatskih sela (Vidovec). *Dom i svijet* 36(1):7, Zagreb.
- JOVIČIĆ-SVAGLINAC, R. (1936): Selo Vidovec – naš hrvatski Nürnberg. *Evolucija* 4(1):5-10, Zagreb.
- KOŽIĆ, Maja (1987): Dječje igre u okolini Zagreba. *Etnološka istraživanja* 3-4:413-444, Etnografski muzej, Zagreb.
- LEČEK, Suzana (2003): *Seljačka obitelj u sjeverozapadnoj Hrvatskoj 1918.-1941*. Srednja Europa, Zagreb.
- M. A. F. J. (1943): Vidovec selo igračaka. *Nedjelja* 8:7, Zagreb.
- MILČINOVIĆ, Andrija (1917): Izložba narodne umjetnosti. *Hrvatska njiva* 1(5):78-79, Zagreb.
- SINKOVIĆ, Božidar (1944): Vidovec – središte proizvodnje dječjih igračaka. *Gospodarstvo* 80:10, Zagreb.
- ŠKRGIĆ, Nikola (1936): Vidovec, malo selo u Prigorju, koje već sto godina živi od izrade dečjih igračaka. *Pravda* 32(11477):6, Beograd.

IZVORI

Etnografski muzej Zagreb: Stručna građa Dokumentacije pod brojem 311.
Hrvatski državni arhiv: *Pravila ženske udruge za ušćuvanje i promicanje narodne pučke umjetnosti i obrta u Zagrebu*, Zagreb, 1913.
Leksikografski zavod Miroslav Krleža: Bibliografski katalog
Školski muzej Zagreb: Zbirka izvornih fotografija, *Drvorezbarski tečaj zagrebačkog oblastnog odbora*, album fotografija, s. 1., s. a., Mf 1422/1-12.

KRATICE:

EMZ – Etnografski muzej Zagreb
ŠMZ – Školski muzej Zagreb

DODATNA LITERATURA I IZVORI:

BIŠKUPIĆ, Iris (1992): *Les jouets d'enfants de Hrvatsko zagorje et de Prigorje dans la partie nord-ouest de la Croatie*. Les Presses Universitaires de Zagreb, Zagreb.

BIŠKUPIĆ, Iris (1995): *Dječje igračke Hrvatskog zagorja*. Centar za kulturu Novi Zagreb, Zagreb.

BIŠKUPIĆ-BAŠIĆ, Iris (2001): O proizvodnji dječjih igračaka. U: ur. Zorica Vitez, Aleksandra Muraj, *Hrvatska tradicijska kultura na razmeđu svjetova i epoha*, Barbat etc., Zagreb, 185-186.

FILIPOVIĆ, Stanko (1943): Hrvatska kućna radinost. U: ur. Filip Lukas, *Naša domovina*, sv. 1. Izdanje Glavnog ustaškog stana, Zagreb, 139-142.

FRANGEŠ, Branka (1928): Međunarodni kongres seljačke umjetnosti. *Obzor* 69(292):2-3, Zagreb.

FRANGEŠ, Ženka (1916): Hrvatska narodna umjetnost. *Obzor* 57(70):2-3; 57(73):2, Zagreb.

FRANGEŠ, Ženka (1916): Hrvatske seljakinje. *Novosti*, 10(138):2, Zagreb.

- FRANGEŠ, Ženka (1916): Oudruzi za uščuvanje i promicanje narodne pučke umjetnosti. *Vjesnik književnoga društva sv. Jeronima* 3(3):89-93, Zagreb.
- FRANGEŠ, Ženka (1917): Udruga za uščuvanje i promicanje hrvatske pučke umjetnosti u Zagrebu. *Ženski svijet* 1(2):64-66, Zagreb.
- FRANGEŠ, Ženka (1918): Udruga za uščuvanje i promicanje hrvatske pučke umjetnosti u Zagrebu. *Hrvatski ekonomista* 2(34):1, Zagreb.
- FRANGEŠ, Ženka (1922): Industrija dječjih igračaka. *Obzor* 63(1):8, Zagreb.
- FRANGEŠ, Ženka (1923): Izložba umjetnog obrta u salonu Ullrich. *Radiša* 4(4):58; 4(5-6):67-68, Zagreb.
- GALIN, Krešimir (1977): Transformacije tradicijskih aerofonih glazbala u Lazu kraj Marije Bistrice. *Narodna umjetnost* 14:55-81, Zagreb.
- KORENČIĆ, Mirko (1979): *Naselja i stanovništvo SR Hrvatske 1857.-1971.*, Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, Zagreb.
- KUS-NIKOLAJEV, Mirko (1942): *Problemi hrvatske kućne radinosti*. Hrvatska državna tiskara, Zagreb.
- PANČUHOVA, Eva (1988): *Drevené ľudové hračky*. Slovenské národne múzeum, Martin.
- PASARIĆ, R., RUŽIČKA, K. (1949): *Kućna radinost - organizacija i rad putem poljoprivrednog zadružarstva*. Zadružna štampa, Zagreb.
- [S.n.] 1959. *Popis stanovništva 1953., knjiga 13, Stanovništvo i domaćinstva*. Savezni zavod za statistiku, Beograd.
- [S.n.] 1992. *Priopćenje 29(15A)*. Republički zavod za statistiku Republike Hrvatske, Zagreb.
- TKALČIĆ, Vladimir (1922): Izložba drvorezbarija. *Riječ* III(289):2-3; III(290):2-3, Zagreb.
- TOLDI, Zvonimir (1979): *Dijete i njegov svijet*. Izložba povodom Međunarodne godine djeteta, Muzej Brodskog posavlja, Slavonski Brod.
- TOMAŽIČ, Tanja (1999): *Igrače*. Slovenski etnografski muzej, Ljubljana.
- VUJIĆ, Žarka (1998): Ususret muzeju dječjih igračaka u Zagrebu: zbirka Stahuljak. *Vijesti muzealaca i konzervatora* 1/2:18-23, Zagreb.

ORGANIZED PRODUCTION OF TOYS IN THE VILLAGE OF VIDOVEC NEAR ZAGREB

Summary

The author discusses the organized production of wooden toys in the village of Vidovec near the town of Zagreb. The first half of the 20th century is the time span during which the production of toys represented an additional source of income for the agrarian population of Vidovec. The abundance of wood on the slopes of the near-by Medvenica Mountain was the main reason why many of the inhabitants engaged in woodcarving. Women organization for the protection and promotion of folk arts and crafts had helped, through its activities, in the development and organization of this craft. In 1928, it organized a workshop in woodcarving and in 1932 it participated in the formation of the First Croatian Rural *Zadruga* Organization for the Production and Marketing of Children's toys in Vidovec near Zagreb. *Zadruga* worked independently, and in co-operation with several state institutes and companies, such as *Institute for cottage industry*, *Likum*, *Folk handicrafts* etc. After several unsuccessful attempts of merging with other *zadrugas*, in view of adapting to new economical developments, the First Croatian Rural *Zadruga* Organization for the production and marketing of children's toys, ceased with all its activities in 1956. That also ended the production of wooden toys in the village of Vidovec.

Key words: Vidovec, wooden toys, handicrafts, *zadruga*, organized production

